

सविस्तर ऐतिहासिक विवेचनाने परिप्लुत असा मननीय लेख

जैनांची शैक्षणिक परंपरा

भारतीय संस्कृती समृद्ध होण्यासाठी जैनांनी फार महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. विविध विषयांवर अनेक भाषांमधून मौलिक व विपुल ग्रंथरचना करू न ठेवली आहे. साहित्याचे असे एकही क्षेत्र नाही की जिथे जैन वाङ्मयकृतींनी मानाचे स्थान पटकावले नाही. साहित्याप्रमाणे तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातही जैनांनी आपला कायमचा ठसा उमटविला आहे. अनेकान्तवादावर आधारलेले जैन तत्त्वज्ञान हे जागतिक तत्त्वज्ञानामध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेले आहे. जैनांचे अहिंसाप्रधान आचारशास्त्र जगात इतरत्र पाहावयास सापडत नाही. भारताच्या आर्थिक व औद्योगिक भरभराटीसाठी जैनांनी अविरत परिश्रम केले आहेत. भारताचे कलावैभव वाढविण्यात जैनांनी मोलाची भर टाकली आहे. सुंदर देवालये, शांतपरिणामी मूर्ती, मनोज्ञ मानस्तंभ, भव्य कीर्तिस्तंभ, बांधेसूद कोरीव लेणी, प्रचंड मंदिरसमूह, निसर्गरम्य तीर्थस्थाने व आकर्षक प्रसाधन शिल्पे या स्वरूपांत जैनांनी अप्रतिम कलाकृती निर्माण केल्या व आजतागायत जतन करू ठेवल्या. साहित्य, तत्त्वज्ञान व कलाकौशल्य या क्षेत्रांप्रमाणे शिक्षणाच्या क्षेत्रातही जैनांनी प्राचीन काळी महनीय कामगिरी बजावली आहे. आजदेखील जैनांचे शैक्षणिक कार्य नव्या स्वरूपात अव्याहतपणे चालू आहे. जैनांच्या या शैक्षणिक परंपरेचा थोडक्यात परिचय करू न देण्याचे या लेखात योजिले आहे.

शिक्षणाचा उद्देश

जैन धर्माची अशी दृढमान्यता आहे की, संसारात परिभ्रमण करणारा आत्मा हा अशुद्ध अवस्थेत आहे. ज्याप्रमाणे खाणीत सोने हे संमिश्र अवस्थेत सापडते, त्याप्रमाणे प्रत्येक संसारी आत्मा कर्मपरिमाणूंनी युक्त असा आहे. दुधात मिसळलेले पाणी जसे एकजीव होऊन जाते, तसे कर्मपरमाणु आत्म्यामध्ये बेमालूम मिसळत जातात. या कर्मपरमाणूंच्या संयोगामुळे आत्म्याचे जन्म - मृत्यु चक्र - परिभ्रमण सुरू होते. अर्थात आत्म्याची ही शाश्वत अवस्था नव्हे. खऱ्या स्वरूपात आत्म्याला अनंत दर्शन, अनंत ज्ञान, अनंत सुख व अनंत वीर्य या चार गुणांची प्राप्ती

होते. आत्म्याची हीच खरी शाश्वत अवस्था आहे. ही अवस्था प्राप्त करू न घेणे म्हणजेच मनुष्याने परिपूर्णत्व मिळविणे अगर मोक्ष संपादन करणे होय. मोक्षप्राप्ती हे प्रत्येकाचे या जीवनातील अंतिम ध्येय आहे. याचा अर्थ असा की, जैन धर्मानुसार मोक्षपद अगर आत्म्याची शाश्वत अवस्था ही आत्म्यापासून कर्मपरमाणूंच्या भिन्नीकरणाची क्रिया वैयक्तिक परिश्रमानेच शक्य आहे. दुसऱ्यांच्या मदतीने नव्हे, असा जैन धर्माचा मूलभूत सिध्दांत आहे. तेव्हा जर मोक्ष मिळवावयाचा असेल तर प्रत्येकाने आत्म्याचे स्वरूप आकलन करू न घेतले तर पाहिजे आणि स्वतःचे चारित्र्य सुधारू न आत्म्याची अशुद्ध अवस्था काढून टाकली पाहिजे. जैन धर्माप्रमाणे शिक्षणाचा हाच उद्देश आहे. शिक्षणाने मोक्षाचा खरा मार्ग सापडला पाहिजे व तो मार्ग आक्रमण करण्याची तत्परता व पात्रता माणसामध्ये आली पाहिजे. शिक्षणाने अंतिम ध्येय प्राप्त होणार नसेल तर ते शिक्षण फोल होय. सारांश, जैन धर्माचे शिक्षण हे साध्य नसून साधन आहे; परंतु योग्य शिक्षण ही अतिशय आवश्यक बाब आहे. केवळ ज्ञानसंचय करणे हा खरा उद्देश नसून ज्ञान देऊन मोक्षप्रवृत्ती निर्माण करणे हा खरा उद्देश आहे; म्हणूनच प्रसिध्द आचार्य उमास्वाति यांनी ‘ प्रशमरति प्रकरणम् ’ या ग्रंथात ‘ ज्ञानस्य फलं विरतिः A ’ असे म्हटले आहे. शिक्षणाचा उद्देश सांगणारी ‘ तमसो मा ज्योतिर्गमय ’ अगर ‘ सा विद्या या विमुक्तये ’ ही वचने शिक्षणाचा हाच उद्देश स्पष्ट करतात.

स्वतंत्र शिक्षणव्यवस्था

भारतात प्राचीन काळी प्रचलित असलेल्या शिक्षणप्रणालीचे विवरण करणारे इतिहासविषयक ग्रंथ पाहता अशी कल्पना होते की, पूर्वी भारतात ब्राह्मण व बौद्ध धर्मीयांच्याच शिक्षणसंस्था अस्तित्वात होत्या व त्याच लोकांची धार्मिक व लौकिक शिक्षणाची गरज भागवीत असत. अशा ग्रंथांमधून जैनांच्या शैक्षणिक कार्याविषयी ओझरते उल्लेख सापडतात. जैनांच्या ग्रंथांचा अजून व्हावा तितका सखोल अभ्यास संशोधकांकडून झाला नाही म्हणून ही उणीव राहून गेली. याचा अर्थ असा नव्हे की, शैक्षणिक क्षेत्रात जैनांनी काहीच भरीव कार्य केले नाही. किंबहुना असे स्पष्ट म्हणता येईल की, प्राचीन कालापासून जैनांच्या स्वतंत्र शिक्षणसंस्था होत्या. त्यांतून

विशिष्ट अभ्यासक्रम शिकविला जात असे आणि त्यांत वर्ण - जाती, श्रेष्ठ - कनिष्ठ, स्त्री - पुरुष अशा प्रकारचा कसलाही भेदभाव न ठेवता अनेक धर्मांच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळत असे. शिक्षणाची नितांत आवश्यकता पटली असल्याकारणाने व लोककल्याणाच्या भावनेने प्रेरित होऊन जैनांनी धार्मिक व लौकिक शिक्षणाचे लोण समाजातील सर्व थरांच्या लोकांपर्यंत पोहोचविले व भारतीयांचे जीवन समृद्ध केले.

शिक्षणाची सुरुवात

जैन पुराणानुसार प्रथम तीर्थंकर भगवांन वृषभदेव यांनी लोकांना जी आजीविकेची साधने शिकविली, त्यांत ‘ मसि ’ म्हणजे लेखनकलेचा समावेश होता. लेखनकलेसाठी त्यांनी वेगवेगळी अक्षरे निश्चित केली व त्यांवरून एक सुयोग्य लिपी निर्माण केली. वृषभदेवांनी आपली पुत्री ब्राह्मी हिला ही लिपी प्रथम शिकविली म्हणून या लिपीला ‘ ब्राह्मी ’ हे नाव पडले. प्राचीन काळी भारतात ब्राह्मी लिपी वापरली जात असे व याच लिपीमधून हल्लीची देवनागरी लिपी प्रचारात आली. लिपी प्रमाणेच १-२-३-४ इत्यादी संख्या किंवा आकडे यांचे ज्ञानही वृषभदेवांनी आपली दुसरी सुंदर हिला प्रथम करून दिले व तेव्हापासून गणितशास्त्राला सुरुवात झाली. वाङ्मयाचा अभ्यास करणे सुलभ जावे, म्हणून वृषभदेवांनी व्याकरणशास्त्र, छंदशास्त्र व अलंकारशास्त्र यांचे निरूपण केले. त्याचप्रमाणे भगवान वृषभदेवांनी भरत, बाहुबली आदी पुत्रांना अर्थशास्त्र, नृत्यकला, चित्रकला, गृहनिर्माणकला, आयुर्वेद, धनुर्वेद इत्यादी लोकांच्या जीवनाला आवश्यक अशी शास्त्रे व कला यांचे शिक्षण दिले. मनुष्यजीवनात विद्येचे महत्त्व जाणून स्त्रियांना व पुरुषांना विद्या संपादन करण्यास वृषभदेवांनी सांगितले; कारण त्याखेरीज हा जन्म सफल होणार नाही, अशी त्यांची धारणा होती. आचार्य जिनसेन यांच्या ‘ आदिपुराण ’ ग्रंथात या प्रसंगाचे अतिशय

समर्पक वर्णन आले आहे. विद्येची महती आपल्या दोन मुलींना सांगताना भगवान वृषभदेव म्हणतात ----

इदं वपुर्वयश्चेदम् इदं शीलमनीदृशम् ऀ
विद्यया चेद्विभूष्येत सफलं जन्म वामिदम् ऀ १६.९७ ऀ
विद्यावान् पुरुषो लोकेसम्मतिं याति कोविदैः ऀ
नारी च तद्वती घते स्त्रीसृष्टेरग्रिमं पदम् ऀ १६. ९८ ऀ
विद्या यशस्करी पुंसो विद्या श्रेयस्करी मता ऀ
सम्यगाराधिता विद्यादेवता कामदायिनी ऀ १६. ९९ ऀ
विद्या कामदुधा धेनुर्विद्या चिंतामणिर्नृणाम् ऀ
त्रिवर्गफलितां सूते विद्या सम्पत्परंपराम् ऀ १६. १०० ऀ
विद्या बन्धुश्च मित्रं च विद्या कल्याणकारकम् ऀ
सहायि धनं विद्या, विद्या सर्वार्थसाधनी ऀ १६. १०१ ऀ
तद्विद्याग्रहणे यत्नं पुत्रिकेकुरुतं युवाम् ऀ
तत्संग्रहणकालो ऽ यं युवयोर्वर्तते ऽ धुना ऀ १६. १०२ ऀ

‘ तुम्हा दोघीचे हे शरीर, वय व अनुपम शील विद्येने विभूषित झाल्यावर तुमचे जीवन सफल होईल; कारण या जगात विद्यावान पुरुषाला पंडितांकडून मान मिळतो आणि विद्यावती स्त्री सर्वश्रेष्ठ पद प्राप्त करू न घेते. विद्या ही यश देणारी, कल्याण करणारी व मनोरथ पूर्ण करणारी कामधेनु आहे अगर चिंतामणी रत्न आहे. धर्म, अर्थ आणि काम फलद्रुप करणारी विद्या ही एक संपदांची परंपरा आहे. मानवाचा बंधू आणि मित्र असणारी विद्या हे शेवटपर्यंत बरोबर राहणारे धन असून विद्येमुळे सर्व हेतू सिध्द होतात; म्हणून हे मुलीनो, तुम्ही दोघीही विद्याग्रहण करण्याचा प्रयत्न करा; कारण तुमचे हेच वय विद्याग्रहणाला अगदी योग्य आहे. ’

भद्रबाहुस्वामी यांच्या ' कल्पसूत्र ' या आगम ग्रंथात असा उल्लेख आहे की, भगवान वृषभदेवांनी पुरुषांना ७२ कला, स्त्रियांना ६४ कला व सर्वांना १०० शिल्पांचे शिक्षण दिले.

भगवान वृषभदेवांनी प्रतिपादिलेला हा शिक्षण देण्याचा परिपाठ त्यांच्यानंतर झालेल्या तेवीस तीर्थकरांनी अनुसरिला. प्रत्येक तीर्थकर आपल्या उपदेशामधून सर्व प्राणिमात्रांना ज्ञान देत असत. तीर्थकरांच्या ज्ञानाचा फायदा विशेषतः त्यांच्या गणधरांना होत असे. गणधर हे ज्ञान साधूंना व आर्यिकांना करू न देत असत.

शिक्षणाचा प्रसार

जैन साधूंचे अथवा मुनींचे आणि साध्वींचे अथवा आर्यिकांचे संघ असत. हे संघ ज्ञानप्रसाराचे काम अतिशय कसोशीने करीत असत. संघामध्ये बरेच मुनी अगर आर्यिका ज्ञानसंपन्न असत आणि त्यांच्या ज्ञानाचा शुभ परिणाम त्यांच्या सान्निध्यात येणारे इतर मुनी, आर्यिका, श्रावक आणि श्राविका यांच्यावर मोठ्या प्रमाणात होत असे. मुनींचे आणि आर्यिकांचे असे संघ फक्त चातुर्मासात एखाद्या शहराजवळ वसती करीत असत आणि इतर वेळी त्यांचा विहार सारखा चालू असे. त्यांचा ज्या ठिकाणी मुक्काम असेल तेथील जनतेला उपदेशाच्या मार्गाने ज्ञान देत असत. साहजिकच देशोदेशींच्या जनतेमध्ये ज्ञानाचा प्रसार होत असे व लोकांना शिक्षण मिळत असे. मुनींचे व आर्यिकांचे हे संघ म्हणजे एका अर्थाने चालती विद्यापीठेच होती. असे म्हणण्यास हरकत नाही.

अशा श्रमण साधूंच्या विहारामुळे लोकांना धार्मिक ज्ञान मिळत असले तरी त्या ज्ञानाला सहजिकच काही मर्यादा होत्या. सातत्याने ते ज्ञान मिळत नसे. मिळालेल्या ज्ञानात पक्वता आली की नाही हे समजावयास मार्ग नसे. लौकिक जीवनाला उपयोगी पडणारे दुसरे शिक्षण मिळत नसे.

तसेच वेगवेगळ्या शास्त्रांची आणि कलांची माहिती हेत नसे. त्याशिवाय विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन जीवनक्रमावर लक्ष ठेवून त्यांचे नैतिक आचरण, शरीरस्वास्थ्य आणि बौद्धिक पातळी सुधारू न त्यांचे भावी जीवन समृद्ध व समाजाला उपयुक्त करण्यात मदत करता येत नसे. या उणिवा दूर करण्यासाठी संघटित स्वरू पाच्या शिक्षणसंस्था काढण्याची गरज भासू लागली. त्याप्रमाणे जैनांनी सर्व जातींच्या व धर्मांच्या स्त्री - पुरुषांना व्यवस्थित रीतीने शिक्षण देण्यासाठी गुरु कुल, विद्यालय, ग्रंथभांडार यांसारख्या संस्था प्राचीनकाली भारतात सर्वत्र काढल्या व त्या संस्था मुसलमानी अंमल भारतात स्थिर होईपर्यंत म्हणजे जवळजवळ इसवी सनाच्या चौदाव्या शतकापर्यंत विद्याप्रसाराचे कार्य मोठ्या प्रमाणात करीत होत्या.

गुरुकुल संस्था

धर्मज्ञान व संस्कृती यांचा बहुजन समाजात प्रचार व्हावा म्हणून जैन समाजाने गुरुकुल संस्था (Monastic Schools) स्थापन करावयास प्रारंभ केला. पुढे बौद्ध धर्मीयांनी हीच प्रथा वाढविली आणि तिच्यायोगे बौद्ध धर्माचा मोठ्या प्रमाणात प्रचार करण्यात यश मिळविले. जैन धर्म प्रसाराबरोबरच भारतीय संस्कृती समृद्ध करण्यासाठी, लोकांना शैक्षणिक सवलती उपलब्ध करू न देण्यासाठी आणि बहुजन समाजाचे नैतिक जीवन सुधारण्यासाठी या गुरुकुल संस्थांनी फार मोलाची कामगिरी केली आहे. युरोपमध्ये ‘ अंधार युग ’ (Dark ages) म्हणून संबोधिल्या जाणाऱ्या मध्ययुगीन कालखंडात ख्रिश्चन उपदेशकांच्या मठांनी जे बौद्धिक व आध्यात्मिक पुनरुत्थानाचे कार्य प्राचीन काळी केले, तेच जैनांनी भारतात केले. जैन आचार्यांनी स्थापना केलेली ही गुरुकुल नुसती विद्याकेंद्रे न राहता लवकरच भारताची प्रमुख अशी सांस्कृतिक केंद्र बनली.

भारताच्या सर्व भागांत जैन गुरुकुले होती. व्यावहारिक अडचणी लक्षात घेऊन व दूरदृष्टी ठेवून गुरुकुलांची जागा जैन आचार्यांकडून निवडण्यात येत असे. साधारणपणे राजधानीजवळ, मोठमोठ्या शहरी, नदीच्या काठी, प्रमुख मार्गावर, मगर डोंगराच्या जवळ गुरुकुलांची जागा निश्चित केली जाई; त्यामुळे लोकांना अशा गुरुकुलांचा फायदा घेणे फार सोयीचे झाले आणि म्हणूनच कित्येक शतके जैन गुरुकुले लोकप्रिय ठरली. बंगालमध्ये पुंड्रवर्धन व ताम्रलिप्त;

मगधदेशात वैशाली, चंपक व राजगृह; उत्तर भारतात मथुरा, बनारस, श्रावस्ती, कांपिल्य व उज्जैन; पश्चिम भारतात द्वारका गावाजवळील नंदनवन, पोलासपूर, पाटलपूर व भृगुपूर (म्हणजे आधुनिक भडोच); मध्य भारतात क्षितिप्रतिष्ठापूर व कलिंगनगर आणि दक्षिण भारतात श्रवणबेळगोळ, कांची व हुमच या ठिकाणी असलेली जैन गुरुकुले प्राचीन कालात फार प्रसिध्द होती. त्याशिवाय इतर अनेक लहान शहरांत व खेड्यांतसुध्दा अशी गुरुकुले स्थापन झाली व त्यांनी धार्मिक व लौकिक शिक्षणाचा प्रचार केला.

जैन धर्माच्या ध्येयानुसार सर्व जातींच्या, थरांच्या व धर्माच्या विद्यार्थ्यांना जैन गुरुकुलांत प्रवेश मिळत असे. वयाच्या आठव्या वर्षी प्रवेश दिला जात असे व प्रत्येक विद्यार्थ्याला आठ वर्षांचा अभ्यासक्रम पुरा करावा लागत असे. या गुरुकुलांमधून शिकविल्या जाणाऱ्या विषयांचे क्षेत्र सर्वकष व विस्तृत होते. शिक्षणक्रमात धर्मज्ञान, साहित्य, कला, युध्दशास्त्र इत्यादी विषयांचा समावेश होत असे. धार्मिक अभ्यासक्रमात जैन दर्शनाबरोबर वैदिक व बौध्द दर्शनाचाही सखोल अभ्यास घेतला जात असे. त्याशिवाय राजघराण्यांतून व क्षत्रिय कुलांतून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी युध्दशिक्षण व शारीरिक शिक्षण देण्याची खास सोय केली जात असे. बरेच जैन आचार्य युध्दकलापारंगत होते आणि विद्यार्थ्यांची कुवत लक्षात घेऊन त्यांना युध्दशास्त्रातील डावपेच शिकवीत असत. यासाठी गुरुकुलाला लागूनच मोठे मैदान राखून ठेवण्यात येत असे. उदाहरण म्हणून सिध्दसेन आचार्यांच्या गुजरातमधील मोरेपूर शहरी असलेल्या गुरुकुलाचे देता येईल. तिथे आचार्य सिध्दसेन यांनी कनोजच्या यशोवर्धन राजाच्या मुलाला धार्मिक शिक्षणाबरोबरच विविध कला व युध्दशास्त्र या विषयांचेही शिक्षण दिले, असा स्पष्ट उल्लेख राजशेखर यांच्या ‘ प्रबंधकोश ’ या ग्रंथात आहे.

शिक्षणपध्दती

गुरुकुलातील शिक्षणपध्दती वैशिष्ट्यपूर्ण होती. फक्त स्मरणशक्तीला ताण न देता विचारशक्ती जागृत करू न शिक्षण दिले जात असे. नुसत्या पाठांतरावरच गुरुकुलात भर दिला जात नसे; त्यामुळे विद्यार्थ्यांची बौध्दिक पातळी उंचावली जात असे. त्यांना स्वतंत्रपणे विचार

करण्याची सवय लागत असे. जैन धर्म हा कोणत्याही एका प्रमाणित ग्रंथावर आधारलेला नसल्याने अंधश्रद्धेपेक्षा विचारजागृतीला व बुद्धिप्रमाण्याला जास्त महत्त्व दिले जात असे.

विद्यार्थ्यांना गुरुकुलात राहण आवश्यक असे. गुरुकुलात राहून अभ्यास करणाऱ्यांना धार्मिक व नैतिक बंधने कटाक्षाने पाळवी लागत असत. वरिष्ठ आचार्यांच्या आज्ञा शिरसावंद्य मानाव्या लागत असत. विद्वान व आदर्श गुरुजनांचा सदैव सहवास मिळत गेल्याने साहजिकच विद्यार्थ्यांना जन्मभर त्याचा लाभ मिळत असे.

ठराविक शिक्षणक्रम पुरा झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेण्यात येत असे व त्यांच्या पात्रतेप्रमाणे त्यांना पंडित, बहुश्रुत आणि भट्ट अशा पदव्या देण्यात येत असत व अशा उपाधी धारण करणाऱ्या विद्वानांना समाजात मानाचे स्थान मिळत असे.

जैन गुरुकुले अतिशय सुसंघटित होती आणि योग्य अशा आचार्यांकडून त्यांचे संचालन होत असे. ' प्रवज्यादायक, ' ' निर्यापक ' असे वेगवेगळे अधिकारी असत व त्यांच्या कामांची व जबाबदारीची नीट आखणी केली जात असे. राजे - रजवाडे व धार्मिक लोक यांच्या देणग्यांमधून गुरुकुलांचा खर्च भागविला जात असे. आचार्यांचे कर्तृत्व व श्रावकांचे दातृत्व यांच्या संयोगामुळे अशा गुरुकुलसंस्था ५०० वर्षांहून अधिक व अव्याहतपणे शिक्षणाचे पवित्र कार्य करू शकल्या.

जैन गुरुकुलांमधून अध्ययन व अध्यापन सदैव चालूच असे; पण विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, गुरुकुलातील आचार्य जुन्या ग्रंथांचे संशोधन करणे, त्यांच्या प्रतिलिपी तयार करणे, नवीन ग्रंथरचना करणे, जुन्या ग्रंथांचे संरक्षण करणे, अखंड ज्ञानसाधना चालू ठेवणे, वेगवेगळ्या गुरुकुलांमधून वादविवाद घडवून आणणे, विद्वानांच्या धर्मपरिषदा भरविणे, धर्मज्ञान प्रसारासाठी विहार करणे, व्याख्यानमाला घडवून आणणे व त्यांचे जीवन समृद्ध करणे यांसाठी अविरत प्रयत्नशील असत. साहजिकच अशा जैन गुरुकुले प्राचीन काळी भारतात लोकप्रिय झाली असल्यास नवल नाही.

विद्यालय संस्था

जैन वाङ्मयावरु न असे स्पष्ट दिसून येते की, प्राचीन काळी भारतात सर्व ठिकाणी लौकिक व धार्मिक शिक्षण देणारी सुसंघटित विद्यालये ब्राह्मणांप्रमाणे जैनांकडूनही मोठ्या प्रमाणावर चालविली जात असत. या विद्यालयांतून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या पुढील आयुष्यात आजीविकेला उपयोगी पडेल व ते उत्तम नागरिक होतील, अशा प्रकारचे शिक्षण देण्याकडे संचालकांचा कटाक्ष असे. जैनांनी चालविलेली अशी विद्यालये सांप्रदायिक स्वरू पाची नव्हती व सर्व जनतेला शिक्षणाचा लाभ मिळावा, या हेतूने ती स्थापना केली होती.

अशा विद्यालयांमधून काही प्रमाणात गुरुकुल पध्दतीचा अवलंब केला जात असे. बरेचसे विद्यार्थी विद्यालयात आचार्यांच्या देखरेखीखाली राहून अभ्यास करीत असत. राजघराण्यातून येणारे विद्यार्थीसुद्धा वाटल्यास अशा रीतीने गुरूंच्या सान्निध्यात राहून आपला शिक्षणक्रम पुरा करीत असत.

जीवनाशी संबंधित अशा सर्व विषयांचे शिक्षण विद्यालयांतून देण्यात येत असे. भाषा, गणित, विज्ञान, संगीत, नृत्य, चित्र आदी कला, शारीरिक शिक्षण, युध्दशास्त्र वगैरे विषयांचा त्यांच्या शिक्षणक्रमात समावेश होत असे. राजपुत्रांना ७२ कलांचे शिक्षण देण्याची सोय काही विद्यालयांतून केली जात असे.

जैन धर्माच्या अभ्यासावर या विद्यालयांतून विशेष लक्ष देण्यात येत असे; पण त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांना इतर धर्माचा अभ्याससुद्धा करावा लागे. विशेषतः हिंदू धर्माचा अभ्यास हा आवश्यक विषय गणला जात असे.

ग्रंथभांडार संस्था

जैन आचार्यांनी निर्माण केलेली अमोल ग्रंथसंपदा सुरक्षित ठेवावी आणि त्या ग्रंथभांडार संस्था प्राचीन काळी स्थापन केल्या व आजतागायत चालू ठेवल्या. सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या स्वरूपाच्या या संस्थांनी महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक कार्य केले आहे. त्यांच्यामुळे ज्ञानाचा प्रचंड साठा आज संशोधकांना उपलब्ध झाला आहे व प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे सर्वांगपरिपूर्ण दर्शन घडण्यास बरीच मदत होत आहे.

भारतात विशेष जैन वसती असलेल्या केंद्रस्थानी मोठमोठी ग्रंथभांडारे स्थापना करण्यात आली. ही स्थापना करण्यासाठी जैन आचार्यांनी पुढाकार घेतला व जैन धनिकांना त्यांना धार्मिक व शैक्षणिक कार्य म्हणून पाठिंबा दिला. कर्नाटकात मूडबिद्री, महाराष्ट्रात कारजा, राजस्थानात जेसलमेर व बिकानेर आणि गुजरातेत पाटण येथील विशाल शास्त्राभांडारे भारतात प्रसिध्द आहेत. जेसलमेर व बिकानेर येथील ग्रंथभांडारांवरून त्यांच्या प्रचंडतेची व शैक्षणिक महात्वाची कल्पना येईल. संशोधनाच्या दृष्टीने अतियश उपयोगी ग्रंथ त्या भांडारात प्रचंड संख्येने उपलब्ध आहेत. खुद्द बिकानेर गावी पन्नास हजार ग्रंथ संग्रहित केले आहेत. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, राजस्थानी, हिंदी, गुजराती, उर्दू, पर्शियन, मराठी, बंगाली इत्यादी भाषांतून ताडपत्रे व कागद यांवर लिहिलेले ग्रंथ तिथे उपलब्ध आहेत. जैन व अजैन ग्रंथकारांनी लिहिलेले दुर्मिळ ग्रंथ या भांडारांतून पाहावयास सापडतात. काही महत्त्वाच्या ग्रंथांच्या वेगवेगळ्या काळी केलेल्या प्रती इथे असल्यामुळे त्यांचे संशोधन करणे सोयीचे होते. कित्येक शतकांपूर्वी निरनिराळ्या भाषांतील ग्रंथांमुळे भाषाशास्त्राच्या अभ्यासास व संशोधनास बरीच मदत होते. प्रसिध्द लेखकांनी स्वतः च्या उपयोगासाठी करून ठेवलेली टाचणे (याला गुटिका असे म्हणतात) व इतर महत्त्वाच्या ग्रंथांतील अवतरणे या भांडारांतून सुरक्षित ठेवली आहेत; तसेच ऐतिहासिक सामुग्रीच्या दृष्टीनेदेखील ही ग्रंथभांडारे महत्त्वाची आहेत. जुनी चित्रे, पट्टावली, विज्ञप्तिपत्रे यांसारखी ऐतिहासिक माहिती मिळण्याची साधने इथे सापडतात. धार्मिक विषयांबरोबरच इतर शास्त्रीय विषयांवर लिहिलेले ग्रंथ इथे सुरक्षित आहेत. काही महत्त्वपूर्ण ग्रंथांच्या प्रतिलिपी तयार करण्याचे व संग्रहित केलेल्या ग्रंथांची जोपासना करण्याचे कार्य इथे केले जात असे.

अशा तऱ्हेची ग्रंथभांडारे केवळ जैनांचा नव्हे तर सर्व भारतीयांचा महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक वारसा आहे.

स्त्रीशिक्षण व्यवस्था

प्राचीन काळी जैनांनी स्त्रीशिक्षणाकडेही विशेष लक्ष पुरविले होते. इतर समाजाच्या मानाने जैन समाजात स्त्रीचे स्थान जरा मानाचे होते. स्त्रियांच्या उन्नतीची काळजी घेण्यात येत असे व त्यांना आपली सर्वांगीण उन्नती करू न घेण्यासाठी विविध सोयी उपलब्ध करू न देण्यात येत असत. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी भगवान वृषभदेवांनी स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले आणि स्वतः आपल्या दोन मुलींना शिक्षण दिले, हे वर नमूद केले आहेच.

हिंदू समाजात स्त्रियांना धार्मिक क्षेत्रात जरा खालचे स्थान देण्यात आले होते व त्यांचा वेदाभ्यास करण्याचा हक्क हिरावून घेण्यात आला होता. बौद्ध संघात स्त्रियांना प्रवेश देण्यास गौतम बुद्धाचा प्रथम विरोध होता; पण नंतर सर्व दर्जाच्या स्त्रियांना संघात प्रवेश मिळाला. याच्या उलट जैनांचा स्त्रीवर्गाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन पहिल्यापासून उदार होता. संन्यासदीक्षा घेऊन साध्वी अगर आर्यिका होण्यास स्त्रियांना जैन धर्मात कसलीच आडकाठी नव्हती. विंबहुना मुलींच्याप्रमाणे आर्यिकांचा स्वतंत्र संघ असे आणि अशा संघांतून दीक्षा घेतलेल्या अगर गृहस्थाश्रमी स्त्रियांना धार्मिक शिक्षण देण्याचा परिपाठ असे. प्राचीन काळी भारताच्या उत्तर, पूर्व व पश्चिम भागांत चंपा, मिथिल, राजगृह, श्रावस्ती, द्वारका, साकेतपूर आणि कम्मसधम्म या ठिकाणी साध्वींच्या संघांतर्फे स्त्रियांना धर्मशिक्षण देण्याचे विशेष प्रयत्न करण्यात आले, असे उल्लेख जैन वाङ्मयात दिसून येतात. मगध सम्राट श्रेणिक बिंबिसार यांच्या काली राण्यांनी दीक्षा घेतल्यानंतर चंपा येथील साध्वींच्या संघात राहून धर्मशिक्षणाचा अभ्यासक्रम पुरा केला, असा स्पष्ट उल्लेख आहे.

जैनांनी चालविलेल्या विद्यालयांमधून मुलींना शिक्षिकांच्या देखरेखीखाली लौकिक व धार्मिक देण्यात येत असे. कित्येक विद्वान स्त्रियांनी स्वतःला या पवित्र कार्यासाठी वाहून घेतलेले होते. वयोमानानुसार मुलींना भाषा, विविध कला, विज्ञान, शरीरसंगोपन व युध्दशास्त्र इत्यादी

विषयांचे शिक्षण देण्यात येत असे. अर्थात धार्मिक शिक्षणावर विशेष भर दिला जाई. सर्व वर्गांच्या मुलींना या विद्यालयांतून प्रवेश असे. मुलांच्या बरोबरच मुलींना शिक्षण देण्यात येत असे व दोघांच्या शिक्षणक्रमात कसलाही फरक केला जात नसे.

यावरून न शिक्षणक्षेत्रात स्त्रीपुरुषविषयक समानता जैनांनी मान्य केली होती, हे दिसून येईल. इतकेच नव्हे तर विशेष शिकलेल्या व प्रावीण्य दाखविणाऱ्या स्त्रियांना कुटुंबात, समाजात, संघात व राजदरबारी मानाचे स्थान मिळत असे. अर्वाचीन काळात स्त्रीशिक्षणाचे उद्दिष्टे केव्हाच साध्य केले होते.

अवनतीचा काल

भारतात मुसलमानी सत्ता स्थिर झाल्यानंतर आणि विशेषतः दक्षिणेतील विजयनगर साम्राज्याचा अंत झाल्यानंतर म्हणजे साधारणपणे इसवी सनाच्या चौदाव्या शतकापासून जैनांच्या शैक्षणिक कार्याची अवनती सुरु झाली आणि ही अवनत परिस्थिती एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत टिकली. त्याला कारणेही तशी जबरदस्त होती. मुसलमानी अधिसत्ता भारताच्या पुष्कळ भागांवर स्थापन झाल्यानंतर जैन संस्थांना जैन व हिंदू राजांकडून सदैव मिळणारा भरघोस आश्रय नाहीसा झाला. इतकेच नव्हे तर हिंदूंच्या बरोबर जैनांचादेखील धार्मिक छळ झाला. जैन मंदिरे उद्ध्वस्त झाली. जैन संस्थांवर हल्ले झाले व जैनांच्या धार्मिक आचरणांवर बंधने लादली गेली. साहजिकच दिगंबर जैन आचार्यांना विहार करणे व धर्मशिक्षणाचा प्रसार करणे कठीण होऊन बसले. दुर्दैवाने पूर्वीसारखे अलौकिक बुद्धिमत्तेचे व कर्तृत्वाचे जैन आचार्य या काळात झाले नाहीत. मुनिसंस्थेतील या थोड्याफार शिथिलतेचा परिणाम जैनांच्या शिक्षणकार्यावर झाल्याविना राहिला नाही. गुरुकुल संस्था लुप्तप्राय झाल्या. विद्यालय संस्थांना उतरती कळा लागली. परकीय आक्रमकांच्या तावडीत सापडून जैनांची ज्ञानसंपदा नष्ट होऊ नये म्हणून ग्रंथ दूरदूरच्या ठिकाणी लपवून ठेवावे लागले व ग्रंथभांडारे निर्जीव झाली. स्त्रीस्वातंत्र्यावर मोठा आघात झाल्याकारणाने व बालविवाहाची प्रथा रूढ झाल्याने स्त्रीशिक्षणकार्य जवळ जवळ बंद पडले.

अशा असुरक्षिततेच्या व अनिश्चिततेच्या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी व जैन धर्मीयांना संघटित ठेवण्यासाठी दिगंबर संप्रदायामध्ये भट्टारक पीठाची प्रथम दिल्लीला स्थापना झाली व नंतर भारताच्या उत्तर, पश्चिम व दक्षिण भागात अनेक भट्टारकपीठे स्थापन झाली. त्यांपैकी राजस्थानमधील ग्वाल्हेर, जयपूर व डुंगरपूर; गुजराथमधील ईडर व सोजित्रा; महाराष्ट्रातील कारंजा, नागपूर, लातूर व कोल्हापूर; कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ, मूडबिद्री, कारकल, हुमच व मान्यखेट अगर मलखेड आणि तमिळनाडूमधील पेनुगोंड आणि कांची या ठिकाणी स्थापन झालेली भट्टारकपीठे विशेष प्रसिध्द होती. श्रावक व मुनी यांच्यामधले स्थान भट्टारकांचे होते; म्हणून जैनांच्या ऐहिक व आध्यात्मिक गरजा भागवण्याची जबाबदारी भट्टारकांवर येऊन पडली; त्यामुळे आपल्या भागातील लोकांना धर्मवृत्त करणे, त्यांच्या धार्मिक क्रिया व समारंभ पार पाडणे, त्यांच्या अडीअडचणीत सल्ला देणे व मदत करणे व त्यांच्यावर वैद्यकीय उपचार करणे इत्यादी कामे भट्टारकांना करावी लागत साहजिकच भट्टारकांचे मठ जैनांची धार्मिक व सांस्कृतिक केंद्रे बनली. भट्टारकांनी आपल्या मठांतून लोकांना धार्मिक शिक्षण द्यावयास सुरुवात केली व बरेचसे ग्रंथलेखनही केले. पूर्वीच्या आचार्यांप्रमाणे मौलिक स्वरू पाचे व अध्यात्माचे गंभीर विवेचन करणारे लेखन भट्टारकांकडून झाले नाही. पुराण, कथा आणि पूजापाठ या तीन प्रकरची ग्रंथरचना त्यांनी केली. भट्टारक सकलकीर्ति व शुभचंद्र यांनी संस्कृतमध्ये लिहिलेले पुराणग्रंथ; भट्टारक अमरकीर्ति व यशकीर्ति यांच्या अपभ्रंश भाषेतील रचना; भट्टारक वादिचंद्र व चंद्रकीर्ति यांच्या गुजराती भाषेतील रचना उल्लेखनीय आहेत. हिंदीचे शालिवाहन व खुशालदास, राजस्थानीचे ब्रह्मचारी जिनदास आणि मराठीचे पार्श्वकीर्ति गंगादास, जिनसागर व महतिसागर हे लेखक विशेष लोकप्रिय होते. तसेच न्यायशास्त्र, श्रावक व मुनी यांचा आचारधर्म, कर्मसिध्दांत, व्याकरणशास्त्र, शब्दकोश, गणितशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र आदी गंभीर विषयांवरदेखील भट्टारकांनी थोडे ग्रंथलेखन केले. त्याशिवाय जुन्या ग्रंथांचा संग्रह करणे, त्यांच्या प्रतिलिपी तयार करणे व त्या त्यागी लोकांना व अभ्यासकांना देणे यांसारखी महत्त्वाची शैक्षणिक कार्येही भट्टारकांनी पार पाडली. सातत्याने ही कार्ये केल्याने भट्टारकांची शिष्यपरंपरा निर्माण झाली आणि अशा शिष्यांमध्ये जैनेतर विद्वानही होते. सारांश, या अवनतीच्या काळात भट्टारकपीठे जैनांची विद्याकेंद्रे ठरली; परंतु अशी भट्टारकपीठे

मर्यादित असल्याकारणाने व भोवतालची परिस्थिती असमाधानकारक असल्याने जैनांचे शैक्षणिक कार्य या कालात अतिशय मंदावले होते.

पुनरुज्जीवनाचा काल

इसवी सनाच्या चौदाव्या शतकापासून एकोणिसाव्या शतकापर्यंत नाममात्र चाललेल्या जैनांच्या शैक्षणिक कार्याला विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून एक निराळे वळण लागले व ते कार्य बरेच विस्तृत व भरीव स्वरू पाचे होऊ लागले; म्हणून या प्रचलित कालखंडाला जैनांच्या शैक्षणिक कार्याचा पुनरुज्जीवनकाल असे म्हणता येईल.

भारतात ब्रिटिश राजवट दृढमूल झाल्यानंतर विचारजागृतीचे नवे वारे सर्वत्र वाहू लागले आणि जैन समाजावरही त्याचा योग्य तो परिणाम झाला. पाश्चिमात्य शिक्षणाचा: जसजसा प्रसार होऊ लागला, तसतसे शिक्षणाचे अनन्यसाधारण महत्त्व जनमनाला पटू लागले. ‘ Knowledge is Power ’ म्हणजे ज्ञान ही शक्ती आहे, ही भावना लोकांत रुजू लागली. ब्रिटिश राज्यपध्दतीमुळे निर्माण झालेल्या नवीन वातावरणाचा जर फायदा घ्यावयाचा असेल तर नवीन पध्दतीने शिक्षण घेणे अपरिहार्य आहे, अशी खात्री समाजधुरीणांना पटू लागली व थोड्याफार प्रमाणत लौकिक शिक्षणाची सोय नवीन पिढीसाठी केली पाहिजे, याची जाणीव पुढाऱ्यांना होऊ लागली. स्पर्धेवर आधारलेल्या या नवीन जमान्यात जर आपण वेळीच लौकिक शिक्षणाची सोय केली नाही तर आपला समाज मागे पाडले, हे समाजातील नेत्यांच्या लक्षात आले. लौकिक शिक्षणाबरोबर धार्मिक संस्कारांची व शिक्षणाचीदेखील नितांत आवश्यकता आहे, अशी निकड ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील हालचालींवरून वाटू लागली. विद्यार्थ्यांच्या मनावर योग्य समयी धर्माचरणाचे संस्कार झाले पाहिजेत आणि इतरांच्यामध्ये धर्मज्ञानाचा प्रसार व्हावयास हवा; नाहीतर धर्मावर एक नवीन संकट ओढवेल ही भीती समाजातील विचारवंतांना जाणवू लागली. परिस्थितीची ही हाक जैन समाजाने ओळखली. सर्व जनतेत लौकिक शिक्षणाचा आणि जैन समाजात धर्मशिक्षणाचा जास्तीत जास्त प्रसार व्हावा म्हणून जैनांनी ज्ञानदान देणाऱ्या वेगवेगळ्या संस्था भारताच्या विविध भागांत विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून काढावयास प्रारंभ केला आणि अजूनही तीच प्रथा जैन समाजाने चालू ठेवली आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर

विद्यादानाच्या या पवित्र कार्याला नवीन जोम चढला आणि जैन समाजही त्यात उत्साहाने सहभागी झाला.

धार्मिक आणि लौकिक शिक्षणाच्या प्रचारासाठी जैनांनी बऱ्याच संस्था काढल्या आहेत आणि पुष्कळ अंशी स्वतः च्याच दातृत्वाने चालविल्या आहेत.

१) पाठशाळा : मुलांच्या व मुलींच्या मनावर लहानपणापासून धर्माचे संस्कार व्हावेत आणि त्यांनी धर्माचा अभ्यास करावा म्हणून जवळ जवळ प्रत्येक प्रमुख जैन वस्तीच्या गावी जैन पाठशाळा सुरू करण्यात आल्या. इथे विद्यार्थ्यांना नियमित अभ्यासक्रम पुरा करावा लागतो. जैन संस्कृतीचा कायमचा ठसा बालमनावर पडण्यासाठी पाठशाळांचा फार उपयोग होतो.

२) परीक्षालय : पाठशाळांमधून व स्वतंत्रपणे जैन धर्माचा अभ्यास करणाऱ्या लोकांमध्ये धर्मज्ञानाची विशिष्ट पातळी येण्यासाठी व लोकांना उत्तेजन देण्यासाठी वेगवेगळ्या परीक्षालये स्थापन करण्यात आली. दिगंबर जैन समाजात दिगंबर जैन महासभा परीक्षालय, दिल्ली; माणिकचंद्र दिगंबर जैन परीक्षालय, सोलापूर; दिगंबर जैन परिषद परीक्षा बोर्ड, दिल्ली व दक्षिण भारत दिगंबर जैन महासभा परीक्षालय, बाहुबली या परीक्षा घेणाऱ्या संस्था प्रसिध्द असून दरवर्षी अंदाजे ४० हजार विद्यार्थी त्यांच्या परीक्षांना बसतात.

३) सिध्दान्त विद्यालय : धर्मज्ञानाचा नुसता प्रचार होऊन भागणार नाही, तर धर्मज्ञान अधिकारवाणीने देणारे सुयोग्य पंडित हवेत; म्हणून उच्च प्रतीचे धार्मिक व संस्कृत भाषेचे शिक्षण देऊन समाजात विद्वानांची परंपरा निर्माण करण्यासाठी सिध्दान्त विद्यालये काही समाजात विद्वानांची परंपरा निर्माण करण्यासाठी सिध्दान्त विद्यालये काही प्रमुख ठिकाणी सुरू करण्यात आली. त्यामध्ये श्री स्याद्वद महाविद्यालय, बनारस; श्रीगणेश जैन विद्यालय, सागर; सेठ हुकुमचंद जैन महाविद्यालय, इंदोर; श्री समंतभद्र संस्कृत विद्यालय, दिल्ली व जैन सिध्दान्त महाविद्यालय, बाहुबली ही विद्यालये उल्लेखनीय आहेत.

४) गुरुकुल : धार्मिक व लौकिक शिक्षणांची सांगड घालून व शिक्षणक्षेत्रात पूर्वीचेच पवित्र वातावरण कायम ठेवून विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण उन्नती होण्यासाठी विशेष प्रयत्न म्हणून गुरुकुल संस्था स्थापन करण्यात आल्या. हा उपक्रम फार थोड्या ठिकाणी सुरु करण्यात आला. प. पू. समंतभद्र महाराज यांच्या नेतृत्वाने मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र व कर्नाटक भागांत दहा दिगंबर जैन गुरुकुल संस्था कार्य करीत आहेत. त्यांपैकी कारंजा, बाहुबली व सोलापूर येथील गुरुकुले भारतात विशेष प्रसिध्द आहेत.

५) माध्यमिक शाळा व महाविद्यालये : लौकिक शिक्षण मुलांना व मुलींना दिले पाहिजे याची आवश्यकता पटल्यानंतर इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या माध्यमिक शाळा जैन समाजाकडून मोठमोठ्या गावी काढण्यात आल्या व त्याचीच पुढील पायरी म्हणून काही ठिकाणी महाविद्यालयेदेखील स्थापन करण्यात आली. या संस्था केव्हाही फक्त जैन समाजापुरत्याच मर्यादित ठेवल्या नाहीत. यांतील बहुसंख्या विद्यार्थी व अध्यापक जैनेतर असतात. पुष्कळ संस्थांमधून सहशिक्षण दिले जाते. अलीकडे काही शाळांतून तांत्रिक शिक्षणाची सोयही केली असल्याने त्यांची उपयुक्तता वाढली आहे. सर्व जनतेसाठी खुल्या असलेल्या या संस्थांमधून काही ठिकाणी धर्मशिक्षणाची जोड दिली जाते व सर्व ठिकाणी जैन वातावरण कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो; त्यामुळे जैन संस्कृतीचा अभाविकपणे जनमनावर परिणाम होतो आणि अल्पसंख्य अशा समाजाचे बहुसंख्य समाजाशी घनिष्ठ संबंध निर्माण होतात; म्हणून या प्रकारच्या शैक्षणिक कार्याचे क्षेत्र वाढविण्याकडे जैन समाजाची प्रवृत्ती होते व त्याबरोबर या जैन संस्था आदर्श व्हाव्यात इकडे कटाक्षाने लक्ष दिले जाते. सध्या दिगंबर जैन समाजातर्फे उत्तर प्रदेशात पदव्युत्तर शिक्षण देणारी तीन महाविद्यालये, इंटरमीजिएटपर्यंत शिक्षण देणारी तीन महाविद्यालये, सात माध्यमिक शाळा आणि तीन मुलींच्या माध्यमिक शाळा अशा एकूण २६ संस्था चालविण्यात येत आहेत. उत्तर प्रदेशाप्रमाणे मध्य प्रदेश, राजस्थान, पंजाव, बिहार व गुजराथ राज्यांमधून बऱ्याच संस्था कार्य करीत आहेत. महाराष्ट्र राज्यांत जैनांच्या माध्यमिक शाळा कित्येक वर्षांपासून लोकप्रिय झाल्या आहेत व अलीकडेच महाविद्यालये काढावयास सुरुवात झाली आहे. सध्या लड्डे एज्युकेशन सोसायटीचे सांगली कॉलेज, गुरुकुल संस्थेचे सोलापूर कॉलेज व अनेकान्त एज्युकेशन सोसायटीचे बारामती कॉलेज अशी तीन महाविद्यालये जैन संस्थेतर्फे चालविली जात आहेत.

६) वसतिगृह व शिष्यवृत्ती: सर्व ठिकाणी शिक्षण देणाऱ्या संस्था काढणे शक्य नसल्याने प्रमुख शहरी राहून उच्च शिक्षण घेण्याची जैन विद्यार्थ्यांची तरतूद करावी व शिक्षणाच्या काळात थोड्याफार प्रमाणात विद्यार्थ्यांवर धार्मिक संस्कार व्हावेत, म्हणून मुंबईच्या शेठ माणिकचंद पानाचंद यांनी पुढाकार घेऊन १९०० सालापासून मुंबई, अहमदाबाद, तरलाम आदी गावी दिगंबर जैन विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे स्थापन केली व त्यांना आर्थिक मदत करण्याकरिता शिष्यवृत्ती फंड निर्माण केले. शेठ माणिकचंद पानाचंद यांनी घालून दिलेली प्रथा भारतात सर्वत्र अनुसरण्यात आली; त्यामुळे हल्ली प्रत्येक मोठ्या गावी ही सोय उपलब्ध झाली आहे. जैन समाजामध्ये प्रकर्षाने दिसून येणारा उच्च शिक्षणाचा प्रसार अशा संस्थांच्या मदतीमुळेच शेठ हिराचंद गुमानजी जैन ट्रस्ट व दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभा या संस्थांनी या बाबतीत केलेले व करीत असलेले कार्य अतिशय महत्त्वाचे ठरले आहे.

७) श्राविकाश्रम व कन्यापाठशाळा: स्त्री - शिक्षण मध्युगीन काळात नामशेष झाले होते. स्त्रियांना धार्मिक व उपयुक्त असे लौकिक शिक्षण देणे जैन संस्कृतीच्या प्रसाराच्या दृष्टीने आवश्यक होते; म्हणून स्त्रियांसाठी खास संस्था काढण्यात आल्या. त्यात पाठशाळा व आश्रम महत्त्वाचे आहेत. मुलींच्या धार्मिक शिक्षणाची सोय पाठशाळांतून करण्यात आली. विधवा व अनाथ स्त्रियांना स्वावलंबी बनवून त्यांच्या मदतीने धर्मज्ञान प्रसाराचे कार्य श्राविकाश्रम संस्थांच्या हाती देण्यात आले. मुंबई, सोलापूर, इंदूर व आरा या ठिकाणी कार्य करीत असलेल्या दिगंबर जैन श्राविकाश्रमांनी विशेष उल्लेखनीय कार्य केले आहे. महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी जैन श्राविकाश्रम स्थापून जैन समाजाने आदर्श निर्माण केला आहे व हे स्त्रीशिक्षण कार्याचे लोण उत्तर हिंदुस्थानात देण्याची आवश्यकता आहे.

८) नियतकालिके व व्याख्यानमाला: समाजात धर्मशिक्षणाची आवड निर्माण करून धर्मज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी साप्ताहिके व मासिके या स्वरूपाची अनेक नियतकालिके विविध भाषांमधून सुरू करण्यात आली. जैनांच्या लोकसंख्येच्या मानाने किती तरी जास्ती नियतकालिके चालविली जातात. १९३८ साली ६५ जैन नियतकालिके होती व आता ती संख्या बरीच वाढलेली

असणार. इ. स. १८८५ साली सोलापुरात स्थापन झालेले ' जैनबोधक ' हे सध्या अस्तित्वात असलेल्या जैन पत्रांपैकी सर्वात जुने पत्र आहे. हिंदीमध्ये ' अनेकान्त ' व मराठीमध्ये ' सन्मति ' ही उच्च अभिरुचीची लोकप्रिय मासिके म्हणून प्रसिध्द आहेत. जैन नियतकालिकांनी भरीव कार्य केले आहे. नियतकालिकांच्या जोडीला धर्मविषयक व्याख्यानमाला आयोजित करण्याचा उपक्रम अलीकडे जैन समाजात सुरू झाला आहे. पर्युषण पर्व, महावीर जयंती यांसारख्या प्रमुख जैन उत्सवांच्या वेळी जैन व जैनेतर विद्वानांची व्याख्याने आखली जातात व ती लोकप्रिय होत आहेत. बहुजनसमाजामध्ये जैन धर्म व संस्कृती यांविषयी सम्यक्ज्ञान पसरविण्याच्या दृष्टीने व्याख्यानमाला यशस्वी ठरल्या आहेत.

९) संशोधन : जैन धर्म अगदी प्राचीन असून भारतीय संस्कृती समृद्ध करण्यासाठी विविध क्षेत्रांत जैनांनी फार मोलाची कामगिरी केली आहे; परंतु या भरीव कार्याची पुष्कळांना कल्पनादेखील नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे जैन साहित्य व तत्त्वज्ञान यांचा व्हावा तितका सखोल अभ्यास विद्वानांच्याकडून झाला नाही हे होय. ही उणीव भरून काढण्यासाठी व Jainology म्हणजे जैन धर्म व संस्कृती संबंधित सर्व विषयांचा सांगोपांग व चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी गेल्या काही वर्षांपासून जैन संशोधन संस्था अधिकारी व्यक्तींच्या मार्गदर्शनाखाली सुरू करण्यात आल्या आहेत. त्यांमध्ये प्राकृत जैन विद्यापीठ, वैशाली; वीर सेवा मंदिर, दिल्ली; जैन साहित्य शोध संस्थान, जयपूर; जैन संस्कृती संशोधन संस्था व पार्श्वनाथ विद्याश्रम, बनारस; जैन साहित्य शोध संस्थान, आगरा व जैन संस्कृति संरक्षक संघ, सोलापूर या संस्था प्रसिध्द आहेत. यांपैकी बऱ्याच संस्थांना युनिव्हर्सिटीजची मान्यता मिळाल्याने तिथे संशोधन करू न पीएच. डी. सारख्या उच्च पदव्या जैन व जैनेतर संशोधकांनी घेतल्या आहेत. संशोधनाच्या या आवश्यक कार्याला गती मिळाली असून जैनसंस्कृतीविषयक ज्ञानामध्ये बरीच भर पडली आहे. जैन संशोधन क्षेत्रात पाश्चिमात्य विद्वानांनी प्रचंड कार्य केले आहे आणि भारतात स्वर्गीय चंपतराय जैन, जुगमंदरलाल जैनी, नाथुरामजी प्रेमी व चक्रवर्ती यांनी घातलेली संशोधन कार्याचा वारसा डॉ. हिरालाल, जैन, डॉ. ए. एन. उपाध्ये, मुनी जिनविजयजी, मुनी पुण्यविजयजी, पं. सुखलालजी संघवी, पं. दलसुख मालवणिया यांसारखे जैन समाजातील विद्वान प्रभावी रीतीने पुढे चालवीत आहेत.

१०) ग्रंथ प्रकाशन: जैन ग्रंथाभांडारामध्ये हजारो ग्रंथ कित्येक शतकांपासून सुरक्षित ठेवण्यात आले आहेत; परंतु त्यांचे संशोधन होऊन ते व्यवस्थित स्वरूपात प्रकाशित करणे आवश्यक होते. कित्येक वर्षे या महत्त्वाचे गोष्टीकडे जैन समाजाने लक्षच दिले नाही. इतकेच नव्हे तर आपले धर्मग्रंथ छापण्यास पुष्कळ जैनांचर तीव्र विरोध होता. हळूहळू ही परिस्थिती पालटली व जैनांनी धर्मशिक्षणाच्या प्रचारासाठी बऱ्याच प्रकाशन संस्था सुरू केल्या. सेंट्रल जैन पब्लिशिंग हाऊस, आरा (बिहार); श्री. माणिकचंद दिगंबर जैन ग्रंथमाला, मुंबई; श्री जैनधर्म प्रसारक सभा, भावनगर; आगमोदय समिती, सुरत आणि जैन सिध्दान्त प्रकाशिनी संस्था, कलकत्ता यांसारख्या संस्थांनी प्रकाशनाच्या कार्याचा पाया घातला आणि हल्ली मूर्तिदेवी जैन ग्रंथमाला, भारतीय ज्ञानपीठ, बनारस; सिंधी जैन ग्रंथमाला, मुंबई; परिषद पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली व जीवराज जैन ग्रंथमाला, सोलापूर यांसारख्या संस्था मौलिक कार्य करित आहेत. त्यांच्या परिश्रमाने बरेच दुर्मिळ ग्रंथ मिळू लागले, कमी किमतीत उपलब्ध होऊ लागले व जैन धर्म व संस्कृती यांचे खरे ज्ञान सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचू लागले आहे.

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट दिसून येईल की, ज्ञान - संरक्षण, ज्ञान - संवर्धन व ज्ञानप्रसार या शिक्षणविषयक बाबतीत जैनांनी अविरत परिश्रम केले आहेत. विद्येला उत्तेजन देणे ही जैनांच्या दृष्टीने एक आवश्यक धार्मिक बाब गणली गेली आहे. प्रत्येक गृहस्थाने जी सहा कामे रोज केली पाहिजेत असे धर्मात सांगितले आहे, त्यात 'दान' हे एक काम आहे. जैन धर्मात दानाची व्याप्ती मोठी केली असून त्यात आहे; म्हणूनच शास्त्रदान करणे अगर शिक्षणप्रसाराला हातभार लावणे हे प्रत्येक जैन आपले पवित्र कार्य आहे असे समजतो. त्यामुळेच जैनांकडून शिक्षणप्रसाराचे कार्य अखंडितपणे झाले आहे. विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, शिक्षणक्षेत्रामध्ये जैनांनी कधीही सांप्रदायिक दृष्टी ठेवली नाही. त्यांच्या शिक्षणसंस्था धर्म - पंथ - लिंग - वर्गभेदविरहित सर्व लोकांना खुल्या होत्या. त्याशिवाय धार्मिक शिक्षणबरोबरच लौकिक शिक्षणाची सोयही जैनांनी केली व हे सर्व शिक्षण त्यांनी एकाच भाषेतून न देता बोलीभाषांतून लोकांना दिले. जैनांचा धर्मप्रसार जसा लोकांना अवगत असलेल्या भाषांमधून झाला, त्याचप्रमाणे त्यांचा शिक्षणप्रसारही बोलीभाषेतून झाला. याचा परिणाम असा झाला की, शिक्षणाचे लोण बहुजनसमाजापर्यंत पोहोचले. त्याचे प्रत्यंतर अजूनदेखील पाहावयास मिहते. मुलाला शिक्षण

देण्यास प्रारंभ करताना वंदन म्हणून ' श्री गणेशाय नमः ' वाक्याबरोबरच ' ओम् नमः सिध्दम् ' हे वाक्य लिहिण्याची प्रथा आहे व त्याचेच ' ओनामासिधं ' हे रूप प्रचलित झाले आहे.

| १७ |

मराठी जैन नियतकालिके

परंपरा व कार्ये

जैन नियतकालिकांचा इतिहास

भारतात विविध भाषांमध्ये प्रसिध्द होणाऱ्या जैन नियतकालिकांची संख्या फार मोठी असून, त्यांनी धार्मिक, शैक्षणिक, नैतिक, सामाजिक आदी क्षेत्रांत जैनांची प्रगती होण्याच्या दृष्टीने अतिशय मोलाची कामगिरी बजावली आहे. अशा नियतकालिकांमध्ये मराठी भाषेतील जैन नियतकालिकांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतात सध्या प्रचलित असलेल्या जैन नियतकालिकांमध्ये वयाने सर्वांत ज्येष्ठ नियतकालिकाने ९३ व्या वर्षात पदार्पण केले असून आजतागायत आपली प्रतिष्ठा व लोकप्रियता कायम ठेवली आहे. ' जैनबोधका ' च्या पावलावर पाऊल ठेवून विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला म्हणजे इसवी सन १९०२ मध्ये ' श्री जिनविजय ' हे मासिक मुखपत्र जैनांची सर्वांगीण उन्नती करण्यासाठी इसवी सन १८९९ स्थापन झालेल्या ' दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभा ' या नवीन संघटनेतर्फे सुरू करण्यात आले. पुढे या नियतकालिकात ' प्रगति ' पत्राचा समावेश करण्यात आल्याने त्याचे ' प्रगती ' आणि जिनविजय ' असे नामकरण करण्यात आले. हे ' प्रगती आणि जिनविजय ' मुखपत्र गेली ७५ वर्षे अव्याहतपणे प्रकाशित होत असून त्याने जैन साप्ताहिकांमध्ये मोठे मानाचे स्थान मिळविले आहे. ' ६

जैनबोधक ’ व ‘ प्रगती आणि जिनविजय ’ या पत्रांच्या प्रचाराने प्रभावित होऊन मराठीत ‘ वन्दे जिनवरम् , ’ ‘ राजहंस ’ यांसारखी नियतकालिके दिगंबर जैनांनी आणि ‘ जैनबंधु, ’ ‘ जैनज्योती ’ यांसारखी नियतकालिके श्वेतांबर जैनांनी स्वातंत्र्यपूर्व कालात मोठ्या धाडसाने सुरु केली; पण ती सर्व अल्पजीवी ठरली.

स्वातंत्र्योत्तर कालात म्हणजे १९५० मध्ये जैन गुरुकुल शिक्षणप्रणालीमधून शिकून तयार झालेल्या नामवंत लेखकांनी ‘ सन्मति ’ हे उच्च दर्जाचे मराठी जैन मासिक पत्र सुरु केले आणि त्याने गेली २७ वर्षे जैन साहित्य व जैन साहित्य व जैन संस्कृती यांची अव्याहतपणे सेवा करून मराठी भाषेतील सर्व मासिक पत्रांमध्ये स्वतःचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण करून अनेक दृष्टींनी मोठे अभिमानास्पद कार्य करून दाखविले आहे. ‘ सन्मति ’ च्या धर्तीवर गेल्या १० वर्षांत अनेक जैन मराठी मासिके सुरु करण्यात आली आणि त्यांमध्ये मुंबईहून निघणारे ‘ तीर्थकर ’ व कोल्हापूरहून निघणारे ‘ रत्नत्रय ’ ही दोन मासिके आपापल्या परीने चांगले कार्य करीत आहेत. त्याशिवाय सोलापूरहून ‘ दिव्यध्वनी, ’ पुण्याहून ‘ महाराष्ट्र जैन सांस्कृतिक मंडळ ’ तर्फे ‘ अनुरागी ’ तसेच श्वेतांबर समाजाचे ‘ जैनजागृती ’ अशी काही मराठी जैन मासिके प्रसिध्द होऊ लागली आहेत.

अशा रीतीने जैन मराठी नियतकालिकांची परंपरा सर्वांत जुनी असून तिचे कार्य जवळ जवळ एक शतकापासून आजतागायत अखंडितपणे चालू आहे, ही मोठ्या भाग्याची व अभिमानाची गोष्ट होय. या कार्यामध्ये ‘ जैनबोधक, ’ ‘ प्रगती आणि जिनविजय ’ व ‘ सन्मति ’ या तीन नियतकालिकांचा सिंहाचा वाटा आहे.

जैनबोधक

इसवी सन १८८५ च्या सप्टेंबरमध्ये जैनांचे द्रष्टे नेते व थोर विचारवंत शेट हिराचंद नेमचंद दोशी यांनी सोलापूर शहरात स्वतः च्या हिमतीवर ' जैनबोधक ' या मासिक पत्राची स्थापना करू न महाराष्ट्रातील जैनांना नवविचारांची प्रेरणा देण्याच्या अत्यंत अभिनव कार्यक्रमांचा शुभारंभ केला. या पत्राचा प्रभाव थोड्यात अवधीत सर्व भारतभर पडला आणि जैनांनी वर्तमानपत्राच्या सामर्थ्याची स्पष्ट जाणीव झाली. परिणामतः इसवी सन १८९४ मध्ये दिल्ली इथून ' भारतवर्षीय दिगंबर जैन महासभे ' तर्फे ' जैनगजट ' व इसवी सन १८९५ मध्ये सुरत येथून ' मुंबई प्रांतिक दिगंबर जैन सभे ' तर्फे ' जैनमित्र ' या दोन हिंदी मासिक पत्रांची सुरुवात करण्यात आली आणि इसवी सन १९०२ मध्ये कोल्हापूरहून ' दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभे ' तर्फे ' श्री जिनविजय ' या मराठी मासिक पत्रांच्या प्रकाशनाचा प्रारंभ करण्यात आला; यामुळे ' जैनबोधक ' पत्राला जैन समाजात मार्गदर्शक पत्रांमध्ये अग्रेसरत्वाचा मान प्राप्त झाला आहे आणि ' जैनबोधक ' पत्राने तोलामोलाचे कार्यही करू न दाखविले आहे.

' जैनबोधक ' चे संस्थापक शेट हिराचंद नेमचंद दोशी यांनी सप्टेंबर १८८५ ते ऑक्टोबर १८९८ या तेरा वर्षांच्या आपल्या संपादकीय कारकीर्दीत पाश्चिमात्यांपासून घेतलेली स्वतंत्र मासिक पत्राची कल्पना व उपयुक्तता जैन समाजाला पटवून देण्याचे महनीय कार्य पार पाडले. तसेच त्यांनी त्या वेळी जैन ग्रंथांच्या छपाईस धर्माच्या नावाखाली होणारा 'सनातन्यांचा तीव्र विरोध शास्त्राधारे मोडून काढून धर्मप्रचाराचा व धर्मजागृतीचा नवा व परिणामकारी मार्ग सुकर करण्यात मोठे यश संपादन केले. या संकटातून विजयी झाल्यावर त्यांनी जैनत्व नष्ट करणाऱ्या मिथ्यात्वाचे उच्चाटन करण्याचे प्रयत्न सुरू केले, सम्यक्त्वाचा प्रसार केला, धर्मग्रंथांचे क्रमशः प्रकाशन करू न जैन वाङ्मय निर्माण केले, समाजात स्वाध्यायाची आवड उत्पन्न केली, धर्मशिक्षणाची अभिरुची निर्माण केली, जैनविधीप्रमाणे लग्ने लावण्याचा प्रचार केला, प्रचलित असलेल्या समाजविरोधी रूढीना विरोध केला, धार्मिक संस्था व मंदिरे हिशेब दरवर्षी प्रसिध्द करण्याची वहिवाट पाडली, विविध ठिकाणच्या ग्रंथभांडारांची माहिती करू न दिली, तीर्थक्षेत्ररक्षणाकडे लक्ष पुरविले, भट्टारक संस्थेत सुधारणा होण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आणि दिगंबर जैनांमधील अंतर्गत स्वरू पाचे तीव्र मतभेद नाहीसे करण्याचा प्रयत्न केला. अशा रीतीने सामाजिक परिवर्तनासाठी

लागणारी योग्य भूमिका निर्माण करू न शेट हिराचंद नेमचंद दोशी यांनी पुढील संपादकांचा मार्ग अतिशय सुलभ केला.

‘ जैनबोधक ’ चे द्वितीय संपादक पं. कल्लाप्पा भरमाप्पा निटवे शास्त्री यांनी ऑक्टोंबर १८९८ ते जुलै १९१६ या १८ वर्षांच्या दीर्घ कालावधीत शेट हिराचंद नेमचंद दोशी यांचे कार्ये यशस्वीपणे चालू ठेवले. पं. निटवे शास्त्री यांनी आपल्या संपादनकालात मुख्यतः ग्रंथप्रकाशनाच्या कार्यावरच भर दिला. त्यांनी ‘ महापुराण ’ या काव्यग्रंथराजाचे मराठी भाषांतरासह मासिक - रू पाने निरनिराळे भाग प्रकाशित करू न महान कार्य केले आहे. तसेच आचारविषयक व तात्त्विक असे अनेक उत्कृष्ट जैन ग्रंथ मराठी भाषांतरासह ‘ जैनबोधक ’ तून प्रकाशित केले. अशा रीतीने पं. निटवे शास्त्री यांनी मोठ्या विद्वत्तेने ‘ जैनबोधक ’ चे संपादन करू न जैन साहित्यात मोलाची भर घातली आणि समाजास आगमप्रणीत मार्ग दाखविला.

‘ जैनबोधका ’ चे तृतीय संपादक ब्र. जीवराज गौतमचंद दोशी यांनी ऑगस्ट १९१६ ते जुलै १९२० पर्यंत च्या ४ वर्षांच्या काळात मासिक अगदी उत्तम रीतीने चालविले. या वेळेपर्यंत समाजात ग्रंथप्रकाशनाच्या संस्था बऱ्याच निघालेल्या असल्याने ‘ जैनबोधका ’ तून ग्रंथांच्या प्रकाशनाची आवश्यकता उरली नव्हती; म्हणून ब्र. जीवराजभाई यांनी आपल्या संपादनकालात उपनयन संस्कार, व्यंतरदेवांची आराधना, सम्मेदशिखर प्रकरण, स्त्रियांना करावयाची पूजा, अशौच निर्णय, विषम विवाह, मिश्र विवाह आदी प्रासंगिक स्वरू पाच्या धार्मिक व सामाजिक विषयांच्या चर्चेत प्राधान्य दिले आणि आगमानुकूल मार्गाचे पोषण केले. तसेच त्यांनी लाला लजपतराय, बापट शास्त्री आदी अन्यधर्मीयांच्या जैन धर्मावरील आक्षेपांचे साधार निरसन करण्याकडे विशेष लक्ष पुरविले आणि जैन धर्माची योग्य प्रतिमा लोकांपुढे मांडली.

‘ जैनबोधका ’ चे चतुर्थ संपादक धर्मवीर रावजी सखाराम दोशी यांनी आपली ऑगस्ट १९२० ते ऑगस्ट १९३९ पर्यंतची १९ वर्षांची दीर्घ संपादकीय कारकीर्द संसमरणीय करू न दाखविली. त्यांनी ‘ जैनबोधका ’ चे साप्ताहिकात रू पांतर केले. ग्रंथ प्रकाशनाच्या कार्याला

विशेष चालना दिली आणि धर्मप्रचारावर खास भर दिला. तसेच पं. मक्खनलाल शास्त्री, पं. वंशीधर शास्त्री, पं. जिनदास फडकूले शास्त्री, पं. मोतीचंद गौतमचंद कोठारी, पं. वर्धमान शास्त्री आदी विद्वानांचा संपादनकार्यात सहयोग प्राप्त करून ' जैनबोधका ' चा भारदास्तपणा वाढविला. शिवाय जैन धर्म, तीर्थक्षेत्र व साधूंचा विहार यांवर विविध ठिकाणी झालेल्या आघातांचा त्यांनी यशस्वीपणे प्रतिकार केला व समाजाचा मार्ग निष्कलंक करण्याचा प्रयत्न केला. याचबरोबर प्रतिवर्षी माहितीपूर्ण बृहत् विशेषांक व उपहार ग्रंथ काढण्याची प्रथा सुरू करून ' जैनबोधका ' ची उपयुक्तता खूप वाढविली.

ऑगस्ट १९३९ पासून आजतागायत ' जैनबोधका ' च्या संपादकाची मुख्य धुरा समाजाचे ख्यातनाम विद्वान पं. वर्धमान पार्श्वनाथ शास्त्री अत्यंत समर्थपणे वाहत आहेत. त्यांच्या संपादकीय कारकीर्दीत १९४४ साली ' जैनबोधका ' चा हीरकमहोत्सव मोठ्या प्रमाणात साजरा करण्यात आला आणि त्या वेळेपासून ' जैनबोधका ' हे

' श्री. धर्मवीर स्व. रावजी सखाराम दोशी स्मारक संघ ' या खास निर्माण केलेल्या संस्थेचे मुखपत्र म्हणून प्रसिद्ध करण्यात येऊ लागले. पं. वर्धमान शास्त्री यांनी ' जैनबोधका ' ची आगमानुकूल विचारांची दीर्घ परंपरा कायम ठेवून ' बाल विभाग, ' ' महिला विभाग, ' ' शंकानिरसन विभाग, ' ' समाचार विभाग, ' ' शास्त्र विभाग ' सुरू केले. अशा रीतीने ' जैनबोधका ' ची लोकप्रियता, उपयुक्तता व प्रतिष्ठा वाढवून पं. वर्धमान शास्त्री अत्यंत प्रशंसनीय कार्य करित आहेत; यामुळे त्यांची ४० वर्षांवरची प्रदीर्घ संपादकीय कारकीर्द जैन नियतकालिकाच्या इतिहासात विशेष उल्लेखनीय व महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. यांच्या जोडीला अलीकडे काही वर्षांपासून श्रीमती कुमुदिनीबाई गोविंदजी दोशी ह्या उत्साहपूर्ण सहयोग देत आहेत. बोधकातील आजच्या काही उपयुक्त विभागांच्या नियमित प्रकाशनाचे बरेचसे श्रेय त्यांच्याकडे जाते. पतिवियोगानंतर तर त्यांनी या पत्र - संपादनात अधिकच रस घेतला आहे.

प्रगती आणि जिनविजय

सर्व जैन लोकांच्या उन्नतीसाठी एप्रिल, १८९९ मध्ये स्थापन झालेल्या ' दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभा ' या नवीन व महत्त्वपूर्ण संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी सभेच्या शिल्पकार व नवनवीन नेते श्री. आण्णा बाबाजी लढ्ठे यांच्या संपादकत्वाखाली ' श्री जिनविजय ' या मासिक मुखपत्रांची एप्रिल, १९०२ मध्ये स्थापना केली. लोकांच्या जीवनाला धर्माचे अधिष्ठान देणे व त्यांचा सर्वतोपरी अभ्युदय घडवून आणणे ही प्रबळ भावना हे नवीन मासिक पत्र नव्हते. त्या आधीपासून मराठीतून ' जनबोधक ' आणि हिंदीतू ' जैतगजट, ' ' जैनमित्र ' व ' जैनहितैषी ' ही मासिक पत्रे निघत होती; परंतु ही सर्व मासिके फक्त धार्मिक बाबींचा ऊहापोह करणारी व काहीतरी धर्मग्रंथ क्रमशः प्रसिध्द करणारी होती आणि त्यांतून सैध्दान्तिक स्वरू पाच्या चर्चेला मुख्यतः प्राधान्य दिले जात असे. ' श्री जिनविजय ' मासिकाने मात्र धार्मिक बाबींबरोबरच नैतिक व सामाजिक गोष्टींकडेदेखील सातत्याने लक्ष देण्याचे जाणीवपूर्वक ठरविले होते. सभेच्या प्रचाराचे कार्य प्रभावीपणे करण्यासाठी सन १९११ साली ' श्री जिनविजय ' मासिकाचे साप्ताहिकात रू पांतर करण्यात आले आणि सन १९१२ साली त्यात स्वतंत्रपणे निघत असलेल्या ' प्रगती ' या पत्रात समावेश करण्यात आला. अशा रीतीने सभेचे ' प्रगती आणि जिनविजय ' या नावाने साप्ताहिक पत्र सन १९१२ ला सुरू झाले.

' प्रगती आणि जिनविजय ' हे पहिले संपादक प्रा. अण्णा बाबाजी लढ्ठे यांनी आपल्या विद्वत्ताप्रचुर व लेखांनी व चतुरस्त्र संपादन - कौशल्याने पत्रला मोठा नावलौकिक मिळवून दिला. प्रा. लढ्ठे यांची ह थोर परंपरा दि. ब. अण्णाप्पा फड्याप्पा चौगुले व श्री. तवनाप्पा यशवंत आळतेकर या दोन ख्यातनाम वकिलांनी मोठ्या निष्ठेने व परिश्रमाने पुढे चालविली. नंतर सन १९२६ पासून १९४३ पर्यंतच्या १८ वर्षांच्या दीर्घ संपादकीय कारकीर्दीत श्री. बाबगोंडा भुजगोंडा पाटील, वकील यांनी बरेच नवीन उपक्रम सुरू करू न समाजाला योग्य मार्गदर्शन केले आणि व्यासंगपूर्ण व समयोचित लेखन करू न ' प्रगती आणि जिनविजय ' पत्राला भारतातील जैन वर्तमानपत्रांमध्ये मानाचे स्थान मिळवून दिले. श्री. बा. भु. पाटील यांच्या संस्मरणीय कारकीर्दीनंतर प्रा. बी. ए. चौगुले यांनी १९४४ पासून १९४६ पर्यंत संपादकाचे काम सांभाळले.

त्यानंतर १९४७ पासून १९५२ पर्यंत नवविचारांचे खंबीर पुरस्कर्ते प्राचार्य जी. के. पाटील यांनी संपादकीय धुरा अत्यंत जाणीवपूर्वक व प्रभावकपणे वाहिली. विविध विषयांवर अतिशय खुमासदार शैलीत लिहिलेल्या त्यांच्या प्रदीर्घ अग्रलेखांनी समाजात नवचैतन्य निर्माण केले आणि जैनांची अस्मिता जागृत करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. आपल्या आवेशपूर्ण अग्रलेखांतून प्राचार्य जी. के. पाटील यांनी मुंबई सरकारच्या ' हरिजन मंदिर प्रवेश बिला ' ला कडाडून विरोध केला आणि अत्यंत प्रभावी प्रचार करून ' जैन हे हिंदू नाहीत ' हे सत्य सरकारकडून मान्य करून घेतली. हे चिरंतन स्वरूप पाचे कार्य करून वर्तमानपत्र ही एक मोठी शक्ती आहे, हे प्राचार्य पाटील यांनी आपल्या लेखणीने समाजाला पटवून दिले.

सन १९५३ पासून १९६० पर्यंत संपादनाचे काम विद्वान कायदेपंडित व सभेचे मार्गदर्शक श्री. केशवराव चौगुले यांनी अत्यंत तोलामोलाने सांभाळले. त्यांच्या लोकसंग्रहाचा व सार्वजनिक क्षेत्रातील उच्च प्रतिष्ठेचा ' प्रगती आणि जिनविजय ' पत्राला फार उपयोग झाला. त्यांच्यानंतर सन १९६१ पासून १९६५ पर्यंत प्राचार्य बी. ए. चौगुले यांनी संपादकत्वाची जबाबदारी परत सेवाभावाने स्वीकारली. सन १९६६ सालापासून आजतागायत ' प्रगती आणि जिनविजय ' च्या कार्यकारी संपादकाची सूत्रे तळमळीचे सार्वजनिक कार्यकर्ते श्री. बी. बी. पाटील हे अतिशय समर्थपणे सांभाळित आहेत. श्री. बी. बी. पाटील यांच्या सार्वजनिक कार्यांच्या विशाल अनुभवाचा व लोकसंग्रहाच्या वृत्तीचा पत्राच्या स्थैर्याला चांगलाच उपयोग आहे.

अशा रीतीने सन १९०२ पासून अव्याहतपणे प्रकाशित होत असलेल्या ' दक्षिण भारत सभे ' च्या (पूर्वीच्या ' दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभे ' च्या) या मुखपत्राने समाजप्रबोधनाचे आपले आवश्यक पण अवघड कार्य अखंडपणे व मोठ्या निष्ठेने चालू ठेवले आहे. विशेष म्हणजे हे कार्य अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत सर्व संपादकांनी व सहसंपादकांनी समाजसेवेच्या प्रखर भावनेने व अत्यंत निरलसपणे वर्ग नाही. तसेच मुखपत्रासाठी स्वतंत्र छापखाना अगर खास कर्मचारी वर्ग नाही. शिवाय मुखपत्राला वेगळे कार्यालय, ग्रंथालय व वार्ताहार -- यंत्रणा नाही. अशा तापदायक

अडचणींना व उपेक्षांना जिद्दीने तोंड देऊन मुखपत्राचे संपादन व प्रकाशन स्वार्थत्यागपूर्वक व सातत्याने चालू ठेवल्याबद्दल सर्व संपादकांना व सहसंपादकांना विशेष धन्यवाद दिले पाहिजेत.